P.N-19.P-I

प्रतिष्ठान

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च-एप्रिल २०२०
वर्ष : ६८ वे, अंक : तिसरा, चौथा

कार्यकारी संपादक
आसाराम लोमटे

संपादक मंडळ
डॉ. शेषराव मोहिते, डॉ. जगदीश कदम, प्रा. विलास वैद्य, डॉ. संजीवनी तडेगावकर, प्रा. हेमलता पाटील, देविदास फुलारी, विलास सिंदगीकर

अक्षरजुळणी व मांडणी
रुद्रायणी ऑफसेट, सिडको औरंगाबाद

संपादकीय पत्रव्यवहार :
आसाराम लोमटे
२४, संभाजीनगर, परभणी- ४३१४०१
aasaramlomte@gmail.com

वार्षिक वर्गणी
* व्यक्तीसाठी : ५०० रुपये
* संस्थेसाठी : ६०० रुपये

त्रैवार्षिक वर्गणी
* व्यक्तीसाठी : १४०० रुपये
* संस्थेसाठी : १५०० रुपये

या अंकाची किंमत ९० रुपये

वर्गणी वितरण संपर्क :
मराठवाडा साहित्य परिषद,
अनंत भालेराव भवन, सन्मित्र वसाहत
औरंगाबाद- ४३१००१,
दूरध्वनी (०२४०) २३३३६०७

अनुक्रम

- संपादकीय २
- कविता
  पी. विठ्ठल ३
- पाच कविता
  नामदेव कोळी ११
- मटण आणि फालुदा (कथा)
  विवेक कुडु १३
- डहाण (कादंबरी अंश)
  अनिल साबळे २०
- किरण नगरकर : गोष्टी सांगून सजग करणारा लेखक
  डॉ. गजानन मालोकार २९
- भ. मा. परसवाळे यांच्या कवितेची भाषाशैली व प्रतिमाविश्व
  केशव खटिंग ३६
- द रिस्पेक्टफुल प्रॉस्टिट्यूट : अस्तित्ववादी नाटककाराचे वास्तववादी नाटक !
  प्रा. अविनाश कोल्हे ४७
- रिंगाण : निर्मिती प्रक्रिया आणि मी
  कृष्णात खोत ५४
- रिंगाण : आदिम भानाची कादंबरी
  नितीन जरंडीकर ५९
- मराठी संत कवयित्रींची बंडखोरी
  संगीता मोरे ६४
- वैश्विक विस्थापितांची चाड
  दादा गोरे ६९
- 'सातपाटील कुलवृत्तांत : बहुजनांच्या सांस्कृतिक पुनर्शोधाची कुळकथा'
  गणेश मोहिते ७६
- बहुजन संस्कृतीचे जनक- फुले विचारांचा दस्तऐवज
  शंकर बोऱ्हाडे ८५

- हा अंक आसाराम लोमटे यांनी संपादित केला असून, रुद्रायणी ऑफसेट, सिडको औरंगाबाद येथे छापून कार्यवाह डॉ.दादा गोरे यांनी मराठवाडा साहित्य परिषदेसाठी प्रसिद्ध केला आहे.
- कृपया वर्गणी मनिऑर्डरने किंवा चेकने पाठवू नये. 'मराठवाडा साहित्य परिषद' या नावाने डिमांड ड्राफ्ट काढून पाठवावा.
- या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान मिळाले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्यशासन सहमत असेलच असे नाही.

‘सातपाटील कुलवृत्तांत : बहुजनांच्या सांस्कृतिक पुनर्शोधाची कुळकथा’

डॉ. गणेश मोहिते

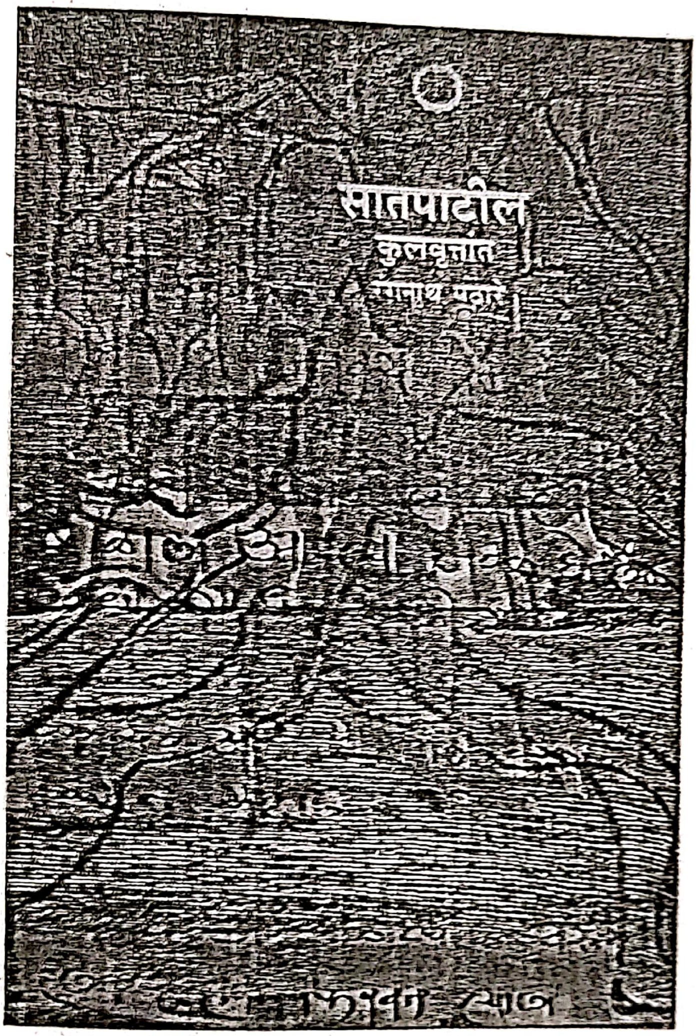

रंगनाथ पठारे हे मराठीतील आज घडीचे महत्वाचे लेखक. कथनात्मक लेखन परंपरेत सातत्याने १९८०च्या दशकापासून आजतगायत सकस व दीर्घपल्ल्याचे लेखन करणाऱ्यांची संख्या मराठीत कमीच. गेली चार दशकं वाङ्मयीनदृष्ट्या श्रेष्ठ दर्जाचे, वाचकांना ‘मूल्यात्मक’ भान देण्याच्या बाबतीत यशस्वी ठरलेले मराठीत जे महत्त्वाचे लेखक आहेत, त्यात रंगनाथ पठारेंचा नामोल्लेख होतो. श्रेष्ठ मानवी मूल्ये, मानवी वृत्ती-प्रवृत्ती, मानवी सहसंबंध त्यातून निर्मित समाज-संस्कृती यांचा उच्च दर्जाचा कलात्मक भाषिक आविष्कार घडविण्यात पठारे लेखक म्हणून यशस्वी ठरलेत. कथा, समीक्षा, वैचारिक, स्फुटलेखन असे विपुल ग्रंथलेखन त्यांनी केले आहे. इतकं सलग आणि दीर्घपल्ल्याचे सकस कथनात्मक लेखनाचा आवाका असणारे लेखक आज मराठीत कमीच आहेत’. हे विधान अतिशयोक्ती ठरणार नाही. याचा मी सहेतुक निर्देश यासाठी केला कारण, ‘कादंबरी’ हा बहुप्रसव, असंख्य जीवन जाणिवांना, जीवनविषयक अनंत शक्यतांना एकाच वेळी व्यक्त करणारा बहुलक्ष्यी वाङ्मयप्रकार आहे. असंख्य समूह, पोटसमूह, त्यांच्या संस्कृती, परंपरा, संकेत, नीति-नियम, विविध बोलभाषा, विविध व्यक्तींचे स्वभावधर्म, आचार-विचार, नातेसंबंध, सत्ताकारण, लिंगभावात्म जाणिवा, त्यातून निर्मित सामाजिक भेदभाव, त्याचे सामाजिक परिणाम, यासाठी लागणारा मोठा कालवकाश यासर्वांचे बेमालूम ‘कलात्मक’ मिश्रण करून एक भाषिककृती करणे व ती कृती सातत्यपूर्ण करत राहणे, हे उच्चप्रतिभेचेच कार्य. कल्पित आणि वास्तवाच्या संयोगातून एक विस्तृत कालवकाश प्राप्त भाषिककृतीची नवनिर्मिती करून वाचकाला उच्च दर्जाचा ‘शुद्ध’ कलात्मक

अनुभव वारंवार देणे हे व्यासंगी प्रतिभावंताचेच कार्य. अन्यथा संचित स्वानुभव रिते झाल्याकारणाने एखाद दुसऱ्या कलाकृतीच्या निर्मितीनंतर कुंठीत झालेले पुष्कळ लेखक अवतीभवती आहेत. मात्र पठारेंच्या एकूण कादंबऱ्यांचे आशय-विषयाचे वैविध्य लक्षात घेता लेखक म्हणून त्यांचा आवाका लक्षात येतो. 'दिवे गेलेले दिवस' (१९८२) 'चक्रव्यूह' (१९८९) 'ताम्रपट' (१९९४) 'दुःखाचे श्वापद'(१९९५) 'नामुष्कीचे स्वगत' (१९९९) या कादंबऱ्यांनी तो सिद्ध झालेला आहे. आता २०१९ मध्ये प्रकाशित झालेली 'सातपाटील कुलवृतांत' ही कादंबरी मराठी कादंबरीच्या कक्षा विस्तारणारी समकाळातील महत्त्वाची कादंबरी म्हणून चर्चेत आहे.

-१-

या कादंबरीचा महत्त्वाचा विशेष म्हणजे 'बहुजनांचा सांस्कृतिक पुनर्शोध'. बहुजन परंपरा विषयक तत्त्वचिंतन, त्याचा तात्त्विक अंगाने शोध, प्रागतिक मूल्यांचा केलेला उद्घोष हे या कलाकृतीच्या आशयवस्तूचे व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य आहे. समाजात मानवी मूल्यांचे पतन, जात, धर्म, वंश, भाषा, लिंग, प्रांत भेदभाव टोकदार होत असताना ललित साहित्यकृती ही ठाम वैचारिक, तात्त्विक भूमिका घेऊ शकते. प्रसंगी ती सटीकपणे घेतली पाहिजे. उदात्त मानवी मूल्यांच्या बाजूने निःपक्षपणे उभे राहता आले पाहिजे. याचा 'कृतीशील वस्तुपाठ' म्हणून लेखकांच्या या कलाभिव्यक्तीकडे पाहता येते. कलाकृतीच्या कलामूल्यांना बाधा येण्याचा धोका असूनही लेखकाने कथनाच्या माध्यमातून मानवतावादी मूल्ये आणि मानवी आचरण, व्यवहार यादृष्टीने घेतलेली रोकडी भूमिका लेखकाच्या धारणा दृष्टीला सुस्पष्ट करते. कादंबरीला 'नवता' प्रदान करते. मानवतावाद, श्रेष्ठ मानवी मूल्यांची बाजू घेत वृथा जातीय, वांशिक, धार्मिक दुराभिमान बाळगणाऱ्या दांभिक प्रवृत्तीवर निवेदक प्रखर हल्ले करतो. मानवी समाजाच्या ऱ्हासाला कारणीभूत अपप्रवृत्ती झिडकारतो. चिरंतन प्रागतिक मूल्यांच्या भरणपोषण आणि अपेक्षित समाजनिर्मितीसाठी आत्मशोधाची वाट स्वीकारतो.

सातशे वर्षांच्या आपल्या कुळीच्या इतिहासाधारे काही प्रमुख व्यक्तिरेखांच्या चरित्र चित्रणातून महाराष्ट्रीयन समाजजीवनाचा कलात्मक पातळीवरील इतिहास मानवी वृत्ती-प्रवृत्तीसह कादंबरीतून साकार करतो. सत्य, मानवता व चिरंतन टिकणारी मानवी मूल्ये या पातळीवर जाऊन घेतलेला हा नायकाचा 'आत्मशोध' अधिक सजग आहे. कादंबरीचे कथानक अल्लाउदिन खिलजीच्या १२८९च्या पैठणवरील स्वारीपासून ते थेट स्वातंत्र्योत्तर कालखंडापर्यंत प्रदीर्घ आहे. देवगिरीच्या रामदेवरायाचे बलाढ्य साम्राज्य, त्याची स्थिती, गती, निजामशाही, मोगलशाही, आदिलशाही, पेशवाई, इंग्रजी राजवट, दुसरे महायुद्ध, ते स्वातंत्र्योतर काळ असा मोठा व्याप्ती धारण करणारा कालवकाश या कथेला आहे. शिवकालीन अपवादभूत संदर्भ वगळता 'शिवकाळ' हा मराठा सुवर्णकाळ यात का नसेल? असा प्रश्न वाचकांना पडतो. परंतु 'नायकत्व' बहाल करण्याच्या साच्यात जो काळ अत्यावश्यक असतो तो कथनातून उलगडत जातो. कथनकर्त्याला नायकत्व बहाल करताना तडजोडी कराव्या लागतात. म्हणून प्राचीन काळातील अपेक्षित मराठा ऐतिहासिक काळ यात दिसून येत नाही. महाराष्ट्राच्या सत्ता सात पिढ्या प्रकट होतात. परंतु आजोबा-बाप-मुलगा-नातू असे एक रेषीयत्व त्यांच्यात नाही. तर कथानकाच्या गरजेतून नायकत्व पुढे असे सरकते, तसा काळ पार्श्वभूमी म्हणून येतो.

उल्लेखित काळाच्या पार्श्वभूमीवर आकाराला येणारे कथानक बहुस्तरीय आहे. सातपाटील कुळातील सध्याचा एक महत्त्वाचा गर्भित लेखक-कुळप्रतिनिधी 'देवनाथ सातपाटील' हा कथेचा कथेकरी आहे. तो वयाच्या सत्तरीत आहे. कुतूहलातून आपल्या कुळाचा शोध घेत तो सातशे वर्ष मागे जातो. आपल्या 'वंशवृक्षा'चा शोध घेण्यात त्याची प्रतिभा रमते. काळाच्या अनेक टप्प्यांवर जाती, धर्म, मानवी नाती, माणसांची एकमेकातील सरमिसळ अनुभवतो, त्याचा नव्याने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतो. त्यातून जे हाताशी आले ते इतिहासाच्या पृष्ठभूमीचा कल्पक वापर करीत कथन करतो. कथनाच्या केंद्रवर्ती 'मराठा' कुटुंब आहे. परंतु हा शोध फक्त एका कुटुंबाच्या

चौकटीत न अडकता त्यातून सबंध महाराष्ट्राचे तत्कालीन समाजदर्शन घडते. हे समाजदर्शन आत्मभानाच्या वाटेवरचे आहे.

मराठे कोण? जातवाचक की प्रदेशवाचक? या प्रदेशातील माणसांची संस्कृती, इतिहास, पराक्रम, शौर्य, कुळाचार, नाते, सोयरसंबंध, पाटीलकी, देशमुखी, त्यातील सामाजिक स्तर, या समाजातील स्त्रियांचे स्थान, त्यांच्यावरील वर्णव्यवस्था, धर्मव्यवस्थेचा पगडा, धार्मिक अज्ञान, वर्णव्यवस्था निर्मित शोषणाची विविध अंगे, रीतीरिवाज, बहुजनांच्यावर होणारा परिणाम त्यामागील कारणपरंपराचा शोध कादंबरीत सहजपणे घेतला आहे. 'या लबाड 'चतुर्वर्गचिंतामणी' पल्याड आपली सगळी दुनिया भल्या माणसांचीच आहे. फक्त त्यांना ते कळत नाही. अन यांना ते त्यांना ते कळू द्यायचं नाहीय.अशा अंतरात खिलजीला आपोआप जागा होते रे. असंच होत राहिलंय कायम इतिहासात आणि भविष्यात सुद्धा तसं झालं पुन्हा तर असंच होणार पुन्हा पुन्हा.' पृ.(८८) जातीने ब्राह्मण असणाऱ्या परंतु चार्वाकांच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी परंपरेला मानणारी कथानायिका असणाऱ्या रोहिणी नामक स्त्रीचे श्रीपतीला उद्देशून केलेले हे विधान सांस्कृतिक दृष्टीने अर्थपूर्ण आहे. बहुजनांच्या ऱ्हासांची मीमांसा म्हणून या आशयवस्तूकडे पाहता येते. वैदिक धर्म लयाला जाण्याच्याच लायकीचा आहे. कारण तो ब्राह्मण लोकांच्या दावणीला बांधला गेलेला आहे. हे लोक आपमतलबी आणि पळपुटे आहेत. किंवा त्यांना या धर्माशी काही देणेघेणे उरलेले नाहीय. क्षुद्र स्वार्थापल्याड त्यांना काहीच दिसत नाही. यांनी महात्मा चक्रधर गिळला आणि हे ज्ञानेश्वराला देखील गिळून टाकतील. (पृ.५५) दासोभट्ट नावाच्या किरवंताची ही प्रतिक्रिया या अंगाने विचारात घेता येते.

'कथावस्तू' मूलतः सांस्कृतिक पुनर्शोधाच्या दृष्टीने पुढे जाते. धर्मग्रंथनिर्मित चातुर्वर्णव्यवस्था.त्यातून निर्मित शोषण. अभिजन, बहुजन विभागणी. अभिजनांनी बहुजनांच्या अज्ञानाचा फायदा घेत केलेली लबाडी, नाकेबंदी. ग्रंथप्रामाण्याआडून ब्राह्मणवर्णाचे हित जोपासून इतरांच्या शोषणासाठी उभी केलेली धार्मिक तटबंदी. बहुजनपरंपरात केलेले फेरफार, माणूसपण नाकारून देव, दैववादी समाजनिर्मितीसाठीचे प्रयत्न. ब्राह्मण्य जोपासून बहुजनांना माणूस म्हणून नाकारणारी व्यवस्थेची सहेतुक निर्मिती या अनेक अंगाने घेतलेला कादंबरीतील शोध अर्थपूर्ण आहे. चक्रधर, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, फुले, शाहू महाराज यांच्या कार्याच्या दृष्टीने आलेले कथन, राजारामशास्त्री भागवत, इरावतीबाई कर्वे या अभ्यासकांचे संदर्भ, छ.शिवाजी, छ.शाहू, छ.प्रतापसिह भोसले यांना शूद्र ठरविण्याचे झालेले ऐतिहासिक उद्योग. या सर्व प्रकरणाच्या अनुषंगाने कादंबरीत व्यक्त वैचारिक कथन सांस्कृतिक हस्तक्षेपांविषयी वाचकाला गंभीरतेने आत्मचिंतन करायला भाग पाडते. वांशिक दुराभिमान,अज्ञानातून निर्मित पोकळ कुलिनत्व निर्माण करून शोषणव्यवस्था निर्माण करणाऱ्या व्यवस्थेला लाथाडण्याची कृती घडते.निसर्गनिर्मित 'माणूस' असणे ही बाब नितांत सुंदर आहे. याभोवती संबंध या 'कुळकथेचा' शोध सामवलेला आहे. माणूसपणाचा 'आत्मशोध' आणि तो विश्वबंधुत्वाच्या पातळीवर जाऊन आपल्या मागील सात पिढ्यांसमवेत केलेला हा संवाद आहे, असे म्हणणे उचित वाटते. माझा कोणताही वंश नाही, माझे कोणतेही कुळ नाही, मी या विश्वाच्या अवाढव्य गरगरत्या चक्रात माणूस म्हणून जन्माला हेच केवळ एक सत्य.आणि ते असुंदर अजिबातही नाही. ते मला भयचकित करणारे सत्य आहे. पृ.(७८२) हे भयचकित करणारी व्यवस्था कशी निर्माण झाली? ती कशी निर्माण केली गेली?तिचे आधार कोणते? तिचे वाहक कोण?आणि सामान्य अज्ञानी माणसं हेच आपले संचित समजून पिढ्यांपिढ्या कसे वाहत आले? एका कल्पित पसाऱ्यात गुंतून आम्ही आमच्या मूळ अस्तित्वाला कायमचे विसरलो. परंतु मनुष्ये म्हणून आपली जागा या विश्वात केवळ नगण्य अशी आहे. त्यात कसले वंश आणि कसले कुलिन असणे? जात, धर्म, वंश यांना अर्थ तो किती ?देव सुद्धा आपण एका भीतीतून किंवा या विश्वाच्या अवाढव्य असण्याच्या धारणेतून कोणता तरी नियंता मानण्याच्या नजरेतून निर्माण केलेली गोष्ट. फार तर देव हा मानवाने निर्माण केलेला

युटोपिया असू शकतो. पृ.(७८३) इतकी ठळक तात्त्विक, मानवतावादी, जन्मावरून श्रेष्ठत्व नाकारण्याची भूमिका या कलाकृतीची ओळख आहे. या कादंबरीतील कुळकथेच्या वृत्तांताला मानवी अस्तित्वविषयक अर्थनिर्णयनाच्या दृष्टीने सामाजिक, सांस्कृतिक अर्थ आहे. कथावस्तूचा आणि सबंध व्यक्तिरेखांचा, त्यांच्या वर्तन व्यवहाराचा विचार महत्त्वपूर्ण आहे.

-२-

श्रीपती, साहेबराव, दसरत, जानराव, रखमाजी, पिराजी, शंभूराव, देवनाथ हे कुळकथेचे प्रमुख नायक. यातला प्रत्येक व्यक्ती एका विशिष्ट काळाचा प्रतिनिधी आहे. त्याच्या अनुषंगाने कथित काळ महाराष्ट्राच्या तत्कालीन समाजजीवनाच्या अंगाने महत्त्वाचा आहे. श्रीपतीच्या कथनापासून त्याची सुरुवात होते. १२व्या शतकातील हे पात्र पातेणा, पाठारे कुळीचे. रामदेवराव जाधवांची राजधानी पैठण. त्याजवळील डोंगरकिन्ही नामक डोंगरवस्तीत राहणारा शेतकरी, मेंढपाळ. आई-वडील, पत्नी-यमी असा त्याचा सरळ संसार. रामदेवराव जाधवांचा मुलगा बिंबदेव हा उदगीर गादीचा प्रमुख. त्याच्या दरबारी असणारे सरदार विद्रुमसेन यांचे मानकरी सोनाजीराव एडकेचा मुलगा केशीराज एडके जातीने ब्राम्हण. पैठण येथे रामदेवराव जाधवांचा थोरला मुलगा शंकरदेव जाधवांच्या पदरी काही काळ आलेला किंवा मुद्दामहून पाठवलेला. कारण तो तृतीयपंथी. वडील, बायको रोहिणी यांना वगळून कोणाला हे प्रकरण माहीत नाही. रोहिणीचे विद्रुमसेनचा भाऊ सहस्रसेनवर प्रेम. लग्नआधीच दिवस गेले. त्यात सहस्रसेन कोकणस्वारीवर जातो. रोहिणीला वाटते तो आपल्याला सोडून गेला. पुन्हा येणार नाही. त्यात तिला एडकेचा 'लग्न' प्रस्ताव येतो. एडके तिला स्वतः दोषाची कल्पना देतो. तेव्हा तीही स्वतःची अडचण त्याला सांगते. त्यातून दोघे लग्न करतात. पुढे पैठण येथे स्थलांतर करतात. मुलगा जन्माला येतो. परंतु तब्येत सुधारत नाही. म्हणून मेंढीच्या दूध शोधार्थ एडकेंचे लोक डोंगरकिन्ही नामक गावाच्या शिवारात पोहचतात. कुणबीक करणारा श्रीपती आपली मेंढी घेऊन झाडाखाली भेटतो. मेंढीच्या [illegible] मुलाची तब्येत सुधारते. म्हणून श्रीपतीला [illegible] देऊन पैठणला आणले जाते. श्रीपतीचा [illegible] व अंगातील रग पाहून एडके त्याला [illegible] करतो. पुढे सहस्रसेन पैठण येथे येतो. श्रीपती [illegible] झटपट होते. स्वतःच्या बचावासाठी श्रीपती त्याला मारतो. दरम्यान एडके चंद्रसेना नामक [illegible] येणाऱ्या किन्नरासोबत निघून जातो. पुढे रोहिणी देशमुखीचे गाव वांबोरी येथे श्रीपती, त्याचे कुटुंब, त्याचा मित्र, सरस्वती तिची अविवाहित मैत्रीण यांच्यासह स्थलांतर करण्याचा निर्णय घेते. वांबोरीत काही काळ राहिल्यानंतर एडकेचे मंदिर बांधण्यासंबंधी गावात चर्चा सुरू होते. तेव्हा ती श्रीपतीला आपण दूर निघून जाऊ असा प्रस्ताव ठेवते. परंतु विवाहित श्रीपतीला ते तितकेसे पटत नाही. शेवटी तो तिची समजूत काढतो. वगैरे असा कथाभाग. यात मूलतःश्रीपती आणि त्याची मालकीण यांच्यातील संबंध, त्यांच्यातील संवाद आणि निवेदकाचे भाष्य हे अतीव महत्त्वपूर्ण आहे. 'श्रीपती' हा साधा, सरळ,पापभिरु, संयमी, समंजस परंतु राजकारण, धर्मकारण, इतिहास, भूगोलाचे ज्ञान नसणारा कष्टाळू, प्रामाणिक, असाधारण इच्छाशक्तीचा सद्गृहस्थ म्हणून अधिक लक्षात राहतो.

सातपाटील कथेच्या दुसऱ्या भागात 'वांबोरी' गाव हे सुरुवातीचे केंद्र आहे. या गावात घडलेल्या घटनेने कादंबरीचे कथानक गतिमान होते. मानकरी एडकेच्या देशमुखीचे हे गाव. ते मूळ घराणे पैठणचे. ते कधीतरी येथे आले. त्यांच्यासोबत तिडके, पठारे, राहणे, शितोळे, चौथे या नावाचे इतर लोकं इथे आले. [illegible] तिडकेना या गावची पाटीलकी दिली. एडके, तिडके दोन्ही ब्राह्मण. इतर बाकी मराठा. हा काळ निजामशाहीचा. निजामाच्या दरबारी साहिबखानासारखा क्रूर पठाण. त्याचे लोक तिडके पाटलांची गीता नावाची मुलगी पळवतात. त्याचा बदला घ्यायचा म्हणून गावातील सात [illegible] येतात. पठाणांना मारतात. सात शौर्य [illegible] 'सायबू'. पुढे लपण्याचा कंटाळा येऊन [illegible] तरुण फुटतो. दौलतखान नामक [illegible]

विश्वासू माणसाजवळ चूक कबूल करतो. सगळे पकडले जातात. दौलतखान सायबूला आपल्याकडे ठेवून घेतो. तिथे 'गीता' भेटते. सर्व परिस्थिती समजते. ज्या पठाणाला मारले त्याची बायको गीताला आपली बहीण म्हणून सांभाळत असते. सर्व शिक्षा संपून गावी येतात. तेव्हा तिडके नामक गावातील पाटील आपल्या या गावातील तरुणांचे शौर्य पाहून या सातघराण्यात गावची 'पाटीलकी' विभागतो. 'सातपाटील' असणारे एकमेव गाव महाराष्ट्राच्या नकाशावर अस्तित्वात येते. पुढे गीताचे ठरलेले लग्न होत नाही. गीता पुन्हा पठाणच्या बायकोकडे निघून जाते. नंतर सायबूही जातो. त्याच्या हातून मारलेला बहरामखान पठाण त्याच्या स्वप्नात येऊन त्याच्या बायकोशी लग्न करण्याचा आग्रह धरतो. आर्यानाचा सायबूला तोच आग्रह असतो. सायबू विचार करून एक दिवस तिच्याकडे जातो. पुढे तो आर्याना, गीता, तिचा मुलगा आर्यन यांना घेऊन 'खराडी' नामक पुणे जिल्ह्यातील आदिलशाही प्रांतात वस्तीसाठी जातो. एक पठाणबाई-मराठा पुरुष यांचा संसार सुरू होतो. आर्यानाच्या साथीने तो सायबूचा 'साहेबराव सातपाटील' देशमुख होतो. निजामशाहीतून आदिलशाहीत स्थलांतर करून 'खराडी' नामक गावात स्वतःचे नवे साम्राज्य निर्माण होते. साहेबराव सातपाटील हा दुसऱ्या भागाचा नायक. संत प्रवृत्तीच्या शिवरामबाबा बहिरभट्ट यांच्या साथीने आणि आर्याना नामक अफगाण स्त्रीच्या चातुर्याने उभे राहिलेले साहेबराव सातपाटील यांचे हे जग वाचकाला गुंतून ठेवते. कालौघात अर्यानाची-आरेनबाई, आर्यनचा-आरेनराव असा प्रवास होतो. आरेनचे लग्न शितोळे-देशमुख यांच्या मर्दिनीबाईशी होते. अफगाण पुरुष आणि मराठा स्त्री अशी 'वंशवेल' पुढे आकाराला येते. आरेना साहेबरावांना घेऊन अफगाण देशी परागंदा होते. सोबत असते शिवरामबाबाने दिलेली विठ्ठल-रुखमाईची मूर्ती. त्यावर कोरलेली अक्षरं असतात 'साहेबराव सातपाटील व अरेनाबाई यांना शिवरामबाबाकडून, आपल्या मुलखाची आठवण म्हणून'.

ही मूर्ती तिसऱ्या भागाचा कथानायक दसरतला भेटते. 'दसरत' जेव्हा पानिपतवर मराठे हरले तेव्हा 'झोरावर' समजून अफगाण देशात जातो. झोरावर याच्या हातून मारला गेलेला असतो. त्याची बायको 'आफिया' ही अफगाण स्त्री त्याला आपला पती म्हणून घरात घेते. मुक्याचे सोंग घेतलेल्या भेदरलेल्या दसरतची सर्व काळजी घेऊन ते कुटुंब त्याला वाचवते. त्या स्त्रीचा नवरा हुबेहूब 'दसरत' सारखा दिसत असतो. याची स्पष्टता कथानकात होत नाही; तरी साहेबरावचा तो तिकडे वाढलेला विस्तार असावा. तशी कबुली पुढे आफिया कथानकाच्या ओघात देते. दसरत तसा पापभीरु माणूस. भयातून त्याच्या हातून चुलत भावाचा नकळत खून होतो. बायको, आई-बाप, मुले सोडून जीव वाचवण्याच्या धडपडीतून पळत सुटतो. रात्रंदिवस भरकटतो भुकेने व्याकूळ होतो. चांभारगोंदेत पोहचतो तुळसाबाई भेटते. ती दत्ताजी पाटलांच्या भटारखाण्यात स्वयंपाकी. 'दसरतची आई' बनून त्याला जीव लावते. एक दिवस भटारखान्यात आलेला बिबट्या चुकून दसरतच्या हातातले लाकूड तोंडात अडकले म्हणून मरतो. बिबट्याला दसरतने मारले म्हणून त्याची कीर्ती होते. दत्ताजी पाटलाचा अंगरक्षक म्हणून त्याची बढती होते. ते त्याला 'जानबा' नावाचे गुरू सैनिकी प्रशिक्षण देतात. दसरत थेट पानिपतच्या लढाईत लढतो. या लढाईत मराठ्यांचा नामुष्कीजनक पराभव होतो. दसरत वाचतो. परंतु अफगाण सैनिकांत सोबत जातो. त्यातून अफियाची भेट. तिला सत्यता कळल्यानंतर ती दसरत सोबत महाराष्ट्रात येते. ते पत्नी म्हणून. चुलत भावाच्या भीतीने मूळ गावी खराडीत जाता येत नाही. म्हणून दसरत सैन्यातील मित्र बंकट भोसलेच्या सातारा जिल्ह्यातील करंजे गावात जातो. पूर्वीची बायको, मुलं आणतो. तिथे नेटाने संसार उभा करतो. हा कालखंड पेशवाईचा.

कथेचा तिसरा नायक जानराव खंडोजी सातपाटील. हा दसरतचा नातू. हा चार-सहा महिने सैन्यात राहिला. बाजीराव पेशव्याच्या विश्वासात जातो. दुसऱ्या बाजीरावांच्या पळपुटेपणाला कंटाळून घरी परतला. पुढे कुटुंबासह पुणे जिल्ह्यातील 'साल्पी' नामक गावात येऊन स्थायिक झाला. साल्पी येथे त्याचा विस्तार वाढत गेला. फौजेतील मित्र कचरू महार; अल्लाबक्ष इनामदार यांच्या मदतीने ओस पडलेले गाव पाटलांच्या

परवानगीने वसवले. केरोपंत कुलकर्णी, पाटील या कामी मदत करतात. अहमदनगर प्रांताचा इंग्रज अधिकारी त्याला पाहतो व अचंबित होतो. जानराव त्याच्या बायको सारखा दिसत असतो. फरक फक्त स्त्री-पुरुष. त्याची आत्या भीमाबाई जी साताऱ्यातून इंग्रज अधिकाऱ्याबरोबर निघून गेली होती. तोच तिचा नवरा असतो. त्याचे नाव स्टुअर्ट लेसिंग. जानरावला हे नंतर उलगडते. त्याच्या घरी मुक्काम करण्याच्या बातमीने जानरावचा मात्र भाव वधारतो. परिसरात राबता वाढतो, वाडा, शेतीबाडी, प्रतिष्ठा सगळं आलबेल. बायको सुरुबाई, मुलगा रखमाजी, झमबाई, पिराजी ही अपत्ये. रखमाजी, पिराजी हे चौथ्या भागाचे नायक. 'झमबाई' ही जानरावची देखणी मुलगी अत्याचाराला बळी पडते. काळाच्या एका बारक्या बिंदूवर त्याची सारी दुनिया बदलून गेली होती. स्वतःला प्रतिष्ठित केलेला, गावभर आणि आसपास दरारा असलेला तो पुरुष क्षणार्धात हतबल, हतवीर्य, गलितगात्र झाला होता. (पृ. ४१८) मुलीवरील अत्याचारानंतर सरूबाई वेडी झाली. जानरावला ते असह्य झाले. मुलीवर अत्याचार करणाऱ्या सुनेच्या भावाला तो दगड घालून मारतो व नंतर कायमचा कोसळतो. त्याचा कालखंड उत्तर-पेशवाईचा.

कथानकाच्या विस्तारात सात पाटलाच्या चौथ्या पिढीत 'रखमाजी' व 'पिराजी' या दोन व्यक्तिरेखा महत्त्वाच्या. यात रखमाजी कष्टाळू, शेतीत रमणारा, आपलं कुटुंब भलं, आपण भले या वृत्तीचा. यापलीकडे त्याचे कथानकात फार महत्त्व नाही. परंतु कथानकाला पुढे घेऊन जाण्यासाठी त्याचे महत्त्व आहे. त्याचे सहावे अपत्य संभूराव. कथाभाग 'पिराजी' भोवती केंद्रित आहे. पिराजी अवखळ, बंडखोर. काही तरुणांना संघटीत करून गुन्हेगारीकडे वळतो. 'उल्फी' नामक कोल्हाटी स्त्रीच्या प्रेमात पडतो. तिला थेट उचलून आणतो, शेतात वस्ती करून संसार थाटतो. लूटमार करून धन आणतो; मात्र स्वतःसाठी काही करत नाही. जे काही करतो ते आपला भाऊ रखमाजीसाठी. त्यातच त्याचा घातपात होतो. तो उल्फीला पळून जायला सांगतो. उल्फी 'जालान' या आपल्या मुलासह पळ काढते. इंग्रज अधिकाऱ्याच्या घरी काम करणारी स्त्री राणूबाई तिला आश्रय देते. पुढे [illegible] प्रेमात पडतो. तिला इंग्लंडला घेऊन जातो. [illegible] असते आँथनी ब्लकस्मिथ. पिराजी[illegible] होतो. रखमाजीची मुले मोठी होतात. तसा रखमाजी [illegible] होत जातो. शेती-भाती सगळ्यातून.

रखमाजीचे सहावे अपत्य 'शंभुराव' या कथेचा पुढील नायक. इतर मुलात सात पाटलाच्या पिढीत शिक्षण घेतलेलं हे पहिले अपत्य. त्याकाळी व्हर्नाक्युलर फायनल पर्यंत शिकलेला. त्याचा कथित काळ हा १८८०ते स्वातंत्र्य मिळेपर्यंतचा. शंभूराव शेती, संपती, धन या अर्थाने स्वतःचा दबदबा निर्माण करतो. सावकारी, शेती, व्यापारी, अधिकारी वर्गात उठबस त्यामुळे प्रतिष्ठा प्राप्त करतो. साहेबराव या दुसऱ्या पिढीतील नायकानंतर 'सातपाटील' या नावाला कर्तृत्वाने आशय प्राप्त करून देणारे हे पात्र कथानकाचे आकर्षण केंद्र ठरते. सरंजामशाही कालखंडातील 'मराठा' वतनदार म्हणून 'शंभूराव' कडे पाहता येते. मराठा समाजाच्या ऱ्हासाचे प्रातिनिधिक चित्र या व्यक्तिरेखेतून आविष्कृत होते. शंभूरावास तीन पत्नी. पहिली तेजाबाई तिला मूलबाळ नाही, म्हणून दुसरे लग्न. दुसरी तुळसाई हिच्यापासून सहा अपत्य शंभूरावास होतात. धैर्यराव, सूर्यराव, तिमाजी, तुळजी, माणकोजी, रेउबाई, सरूबाई इ. यातला माणकोजी पुढे महत्त्वाचा. कारण त्याचा मुलगा देवनाथ अर्थात 'देवनाथ' या कथानकाचा कथनकर्ता व पुढील भागाचा नायक. शंभूरावाचा अस्ताकडे जाणारा प्रवास अस्वस्थ करणारा आहे. देऊबाई ही आणखी एक स्त्री त्याच्या रांगडेपणावर भाळून त्याच्या सोबत राहण्याचा आग्रह धरते. तेव्हा तो आपल्या विठोबा नामक गरीब गुराख्याच्या गळ्यात तिला बांधतो व स्वतःसाठी वापरतो. तिच्या पासूनचा वंशवेल वेगळा. मुलगा तिमाजीच्या बायकोच्या खोलीत माणकोजी नावाचा दुसरा मुलगा दिसतो आणि शंभूराव आतल्या आत खंगत जातो. त्याचा मुंबई प्रवास 'उल्फी' या पिराजीच्या बायकोची भेट. तिच्या सोबत [illegible] फोटो, पिराजीच्या मृत्यूचे रहस्य. [illegible] सगळे मोठे रंजक आहे. शंभूराव हा [illegible], समृद्धीचा आणि ऱ्हासाचा प्रतीक म्हणून [illegible]

ठळक होतो.

'देवनाथ' हा शेवटचा 'सातपाटील'. तो आपल्या पूर्वजांचे कथन करतो. हुकमी निवेदन करतोही तटस्थपणे. निवेदक म्हणून कथावस्तूचे सर्व सूत्र घट्टपणे हाती ठेवतो. तृतीय पुरुषी निवेदन करताना अनेकदा सूचकपणे पुढे काय होणार? याचे सूचन वाचकांना देत राहतो. उदा. त्याच्या उण्यापुऱ्या अठरा एकोणवीस वर्षांच्या जीनगानीत दसरत मोजून तीन वेळा या ना त्या कारणाने पुणे येथे गेलेला आहे. ते गाव त्याला परदेश असल्यासारखे वाटले. नजीकच्या भविष्यात कदाचित त्याला अशी असंख्य गावे आणि शहरे माणसे बघावी लागतील. अनेक अपरिचित भाषा ऐकाव्या लागतील. पृ(२६५) हे निवेदन वाचकांना विचलित होऊ देत नाही. म्हणून कथाभाग दीर्घ असूनही वाचनीयता टिकून राहते. अर्थात हे 'देवनाथ' या लेखक असलेल्या निवेदकाचे यश. हा देवनाथ आत्मनिवेदनाने स्वतःचा इतिवृतांत कथन करतो. कथित काळ १९५० नंतरचा. कुळीचा इतिहास सांगत देवनाथ स्वतःच्या कुटुंबाबद्दल बोलतो. स्वतःच्या परवडीबदल बोलतो. शिक्षण, संस्कार, घरातले वातावरण, मागील पार्श्वभूमी आणि लेखक म्हणून झालेला बदल. भारतीय लेखकाच्या शिष्टमंडळात सहभागी होऊन इंग्लंडचा प्रवास पुन्हा तिथे ॲथनी ब्लकस्मिथ-लेखक(उल्फी-पिराजी-जालान यांचा वंशज) रिचर्ड लेसिंग (भीमबाईचा वंशज) थोर समाजशास्त्रज्ञ या दोन परदेशी सातपाटील वंशजांची भेट. भीमाबाई व उल्फीच्या आत्मवृत्तातून क्याच गोष्टींचा उलगडा होणे, वांबोरी येथे भेटलेल्या माणिक गुरुजीकडून 'सातपाटील' या कुळकथेचा उलगडा होणे, हे सगळे अकल्पित कथानकाला परिपूर्ण करण्यासाठी येत जाते. शेवटच्या भागात महत्त्वाची आहेत. ती देवनाथने रिचर्डला पाठवलेली पत्रे. त्यात मानवजातीबद्दल केलेला संवाद हा अतिशय आशयघन आहे.

-३-

'सातपाटील कुलवृतांत' या कादंबरीची 'महाकादंबरी' म्हणून चर्चा करता येते. अर्थात 'महाकादंबरी' म्हणत असताना सातशे शहाण्णव ही पृष्ठसंख्या विचारार्थ नाही. तर या कादंबरीत व्यक्त महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाचा सातशे वर्षांचा 'कालवकाश' अधिक महत्त्वाचा आहे. '१२८९ ते स्वातंत्र्योत्तर कालखंड' असा या कादंबरीत कथित काळ आहे. या सबंध काळाची अभिव्यक्ती होत असताना लेखकाने निर्माण केलेले कल्पित वास्तव, त्या काळाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, इतिहासाचे नेमके प्राक्कथन, त्यासंबधाचे तात्त्विक विश्लेषण, तत्कालीन समाजजीवनाची व्याप्ती, याच्या सरमिसळीतून आकारास आलेली कथावस्तू अर्थपूर्ण असून मराठी कादंबरीला नवे आयाम देणारे आहे. 'महाकादंबरी' ही महाकाव्याच्या जवळ जाणारी असते. महाकाव्यात इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि कथित समाजजीवनाच्या संयोगातून निर्मित आशयवस्तूची भव्यता, विशालता अधिक महत्त्वपूर्ण असते. महाकादंबरीकडून तीच अपेक्षा ठेवली जाते. कादंबरीचा व्यापक कालावकाश, त्याच्यात पोटात सामावलेल्या असंख्य व्यक्तिरेखा, काळानुसार बदलत गेलेला समाज, त्या समाजाचे प्रतिनिधी म्हणून येणारे अनेक नायक, नायिका, स्थळ-काळाच्या सीमारेषा भेदणारे त्यांचे वर्तन, व्यवहार, प्रसंग, घटना, घटीते, स्वभावधर्म, नातेसंबंध, त्या आडून चालणारे सत्ताकारण, त्यातून ध्वनित होणाऱ्या मानवी वृत्ती-प्रवृत्ती, त्याचा समाजजीवनावरील परिणाम आणि या परिणामातून मूल्यव्यवस्थेत होणारे फेरबदल, यात उदात्त मानवी मूल्यांचे अधिक ठळक होत जाणे, त्यांचा आशयवस्तूवरील दृश्य/अदृश्य परिणाम, असंख्य कथानके, उपकथानकांचे एकसेंद्रीयत्व, वाचकांना आशयवस्तूशी तादात्म्य पावण्यासाठी परिणामकारक कथन, निवेदन, साजेशी-प्रवाहीभाषा. यासर्वांचा वाचकांच्या मनावर होणारा उच्च दर्जाचा परिणाम अशा असंख्य गोष्टी ढोबळमानाने 'महाकादंबरी'कडून अपेक्षिल्या जातात. या सर्व निकषांची पूर्ती करणारी कादंबरी म्हणून समकाळात 'सातपाटील कुलवृतांत'कडे पाहता येते. यादृष्टीने काही बाबींचा निर्देश करता येतो. या कादंबरीत व्यक्त 'कालपट'व्यापक असून त्याच्या पोटात असंख्य व्यक्तिरेखा सामावलेल्या आहेत. त्या वेगवेगळ्या भूप्रदेशात घेऊन जातात. अफगाणपासून, लाहोर,

पानिपत, मध्यभारत, महाराष्ट्र, व्हाया इंग्लंड, आफ्रिकापर्यंतचा भूप्रदेश पृष्ठभूमी म्हणून जिवंत होतो. या कथेला रूढार्थाने एक 'नायक' नाही; तर काळासोबत नायकच पुढे सरकत जातो. हर एक नायकाचा स्वभावधर्म वेगळा आहे. त्याला जोडून येणाऱ्या अनेक व्यक्तिरेखांची शृंखला मोठी आहे. त्यांचा प्रत्येकाचा एक स्वभावधर्म आहे. एकाच वेळी अशी भिन्न-भिन्न स्वभाववैशिष्ट्ये असणारी असंख्य माणसं कथेत येणे. या पात्रांची स्थलकाळपरत्वे, भूसांस्कृतिक विशेष, भाषा, जात, धर्म, लिंगभावात्मक जाणिवा, त्यांच्या शारीरिक, भौतिक सचेत अस्तित्वाला मानववंशशास्र, समाजशास्त्र, इतिहास, संस्कृतीचा व्यापक परिणाम देऊन, एका कथानकाच्या पोटात असंख्य उपकथानकांची गुंतागुत करीत एक 'प्रदीर्घ गुंता' निर्माण करीत मानवी अस्तिवाची उकल करण्याचा प्रयत्न करणे, तो 'गुंता' सोडविण्याचा प्रयत्न करणे हा, या मूळ रचिताचा भाग आहे. गुंता सुटण्यासाठी मुळात तो वाढवावा लागतो. अन तो सोडविण्यासाठी सतत प्रयत्न करावे लागतात. मग कधी तरी असा एक क्षण येतो की, अरे! हे आपल्या लक्षात कसं आलं नाही? इतकी सोपी गोष्ट ! अर्थात काही योग आणि योगायोग असतातच. ते केवळ गुंतेच निर्माण करू शकतात. आणि तो सुटण्याच्या शक्यताही त्यातून निर्माण होऊ शकतात. म्हणजे ते मुळात स्वायत्तच असतं. माणसं निष्कारण स्वतःकडे श्रेय घेतात. काळ वाहता वाहता खेळत असतो, खरं तर. (पृ.१०३) ही निवेदनाच्या ओघात व्यक्त झालेली तात्त्विकता आशयवस्तूच्या अंतर्भूत गुंत्यावर सहज भाष्य करते. असे असंख्य गुंते उलगडत जाणारी कादंबरी म्हणून तिचा विचार करण्यास निश्चित वाव आहे.

-४-

या कादंबरीत सातपाटील कुटंबाच्या सात पिढ्यातील प्रमुख व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून एक मोठा 'कॅलिडोस्कोप' सातशे वर्षांचा अवकाशासह उभा राहतो. सातपाटील ही एक रेष आहे. या रेषेचा असंख्य पातळ्यावर झालेला विस्तार ठळक करीत त्यातून मानववंशशास्त्रदृष्ट्या अनेकलक्ष्यी शोध घेणे या कलाकृतीचे यश आहे. 'वंशशुद्धी', कुलिनत्व, वर्णश्रेष्ठत्व, त्यातून येणारी [illegible] नाकारणारा समाजशास्त्रीय आशय [illegible] पाहता येते. निवेदकाच्या प्रखर चिंतनातून [illegible] होणारा 'स्वर' हा जात, धर्म, वंश, प्रदेश [illegible] मानवी अस्तित्वाचा संकोच करणाऱ्या [illegible] करणारा आहे. ही सृष्टी निबिड घनघोर अरण्य आहे. यात अनेकवेळा मानवी स्थित्यंतरे झालीत. [illegible] प्रकारची सरमिसळ झाली. त्यामुळे कुलिनत्व, वंश, वर्ण श्रेष्ठत्व या संकल्पना कालबाह्य झाल्याची 'जाणीव' कादंबरीच्या आशयाचा आत्मा. प्रदेशांशी भू-सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये त्या व्यक्तिसमूहांचा भाग असतो. त्याचा दृश्यपरिणाम मराठा, ब्राह्मण, महार, इंग्रज, पठाण अशा अनेक व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून कादंबरीत दिसतो. मराठा-कुणबी, देशमुख-पाटील, क्षत्रियत्व, शूद्र, ब्राह्मण यांच्या अंगाने येणारे समाजशास्त्रीय चिंतन अधिक प्रगल्भ व दिशादर्शक आहे. सिंधू संस्कृती, मराठा जात समूह, त्याची अंगभूत वैशिष्ट्ये, इतिहासकालीन पराक्रम, सातवाहन ते इंग्रज राजवटीतील गाजवलेला पराक्रम, राजपुतांपेक्षा त्यांचे शूरत्व अशा अनेक गोष्टींची विचारप्रवण उकल समाजशास्त्रीय परिभाषेतील कथन त्याला अभ्यासकांच्या मतांची सांधेजोड येते. ही प्रखर 'वैचारिकता' कलाकृती आस्वादात रसविघ्न आणते; असे वाटण्याची शक्यता; परंतु या कलाकृतीने दिलेले प्रखर वैचारिक भान वाचकांना तो विचार करण्यास वेळ देत नाही. हे ही कलाकृती म्हणून तिचे यश म्हणावे लागते. आशयात्मक प्रयोग म्हणून वाचक [illegible] पाहतो. रूपबंध, भाषा, शैली या अनुषंगाने नवा कोणता प्रयोग करण्याची आवश्यकता येथे उरत नाही. लेखकाची दृष्टी, धारणा, प्रतिभा, अभ्यास, कल्पकता या सामर्थ्याचा प्रत्यय वाचकांना येतो. एका कुटुंबाची शोधगाथा सबंध महाराष्ट्रीय जीवनाची शोधगाथा ठरते. समाज, संस्कृती, इतिहास, तत्त्वज्ञान, मानववंशशास्त्र, शरिरशास्त्र, देहबोली, भाषा, परंपरा, पोशाख, रंग, वर्ण, भू-सांस्कृतिक, जैवविशेष आशयातून [illegible].

रोहिणी, सरस्वती, यमी, चंद्रसेना, [illegible], गीता, तुळसाबाई, आफिया, [illegible], [illegible], देऊबाई, तेजबाई, सुमद्राबाई, [illegible]

सरूबाई या असंख्य स्त्री व्यक्तिरेखा कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहेत. पुरुषप्रधान मध्ययुगात या स्त्रियांचे कर्तृत्व, व्यावहारिक शहाणपण, लढाऊबाणा वाखाणण्याजोगा आहे. या बहुतेक स्त्रिया वेगवेगळ्या जातीच्या आहेत. त्यांचे संस्कार, समज, रीतीरावाज, परंपराविषयक भान, आणि स्वत:शी प्रामाणिक राहत स्वीकारलेली लवचिकता, त्याग असे काही सामूहिक विशेष या स्त्रीपात्रांचे नोंदविता येतात. वंशशुद्धी, वर्णव्यवस्थाधिष्ठीत अहंकार त्यांच्याकडे आढळत नाही. आपले 'संचित' समजून जगण्याचे कसब असणाऱ्या या स्त्रिया अनेक अर्थाने लक्षात राहतात. खऱ्या अर्थाने त्याच कथेच्या पूर्ण केंद्र आहेत. सात पाटील कुलवृतांताचा हा खेळ मांडताना शीर्षके भली पुरुषांची नावे दिली असतील; पण प्रत्यक्षात सारा खेळ खेळणाऱ्या स्त्रियाच आहेत, असे मला दिसते. प्रेमभाव, नातेसंबंध, स्नेहभाव, ही सारी भूमीतत्त्वाच्या अखंड नर्तनाची वेगवेगळी रूपे होत. स्त्री हा पृथ्वीचा सच्चा अंश होय. पृ.(७८९) ही लेखकाची धारणा लक्षात घेता येते. या कथेतील स्त्रियाच या कुलकथेचा वारसा प्रवाही ठेवतात. मध्ययुगातील स्त्रियांचे स्थान, स्त्री-पुरुष शरीरसंबंधाच्या, देहिक अंगाने येणारी निरीक्षणे सहज लक्षात घेण्यासारखी आहेत.

मराठा या शब्दाचा 'प्रदेशवाचक' भावार्थ स्पष्ट करून, अलीकडील 'जातवाचक' वास्तवाला फटकारण्याचे कसब त्यांनी साधले. 'मराठा' समाजाचे पर्यावरण, शरीरयष्टी, स्वभावविशेष, लढाऊबाणा, धारणा यांचे समूह/प्रदेशवाचक संदर्भ कादंबरीत येतात. क्षत्रियत्वाला पराक्रमाशी सप्रमाण जोडत. राजारामशास्त्री भागवत, रा. चिं. ढेरे, इरावती कर्वे या अभ्यासकांचा आधार कथनाला घेतात. कालौघात सामाजिकदृष्ट्या मराठ्यात होत गेलेले सांस्कृतिक, सामाजिक बदल नोंदवत कथावस्तू एकूण मानवी समाजाविषयी भाष्य करते. अनेक भू-प्रदेशाच्या सीमा ओलांडत कथा दीर्घअवकाशात वाचकांना त्या प्रदेशाचे निसर्गभान देते. मराठवाडा, पुणे प्रांत, अफगाण, पेशावर, पानिपत, उत्तर-भारत, उत्तर आफ्रिका, इटली, इंग्लड, मुंबई असा विस्तीर्ण भूप्रदेश कथानकातून स्थळ महात्म्यासह प्रकटतो. पठाण, इंग्रज, गील्चे, पेशवे, मराठे, यादव, किन्नर, ब्राह्मण अशी अनेक लोकं कथानकाच्या ओघात भेटत जातात. त्यांच्या लकबी, भाषा, संस्कृती या सहज जिवंत होतात. अनेक उपकथानके, मुख्य कथानकाला जोडून येतात. आशयाला समृद्ध करतात. कुणबिक, देशमुखी, पाटीलकी, वतनदारी, जहागिरी यांचे पोटभेद, त्यांचे कुळाचार, त्याचा वर्तन व्यवहारावरील सामाजिक परिणाम त्यातून आकाराला येणाऱ्या भिन्न संस्कृती, परिसर, भाषा या अंगाने कादंबरी उंचीवर जाते असे वाटत असले तरी हा व्यापक पट सांभाळताना लोकप्रिय लेखनाच्या धाटणीचे येणारे 'योगायोग' लक्षवेधक. थेट कोणत्याही काळाचा संपूर्ण सामाजिक पट अथवा तत्कालीन 'गावगाडा' पूर्णांशाने येत नाही. गतिमानता सांभाळताना कथानक व्यक्तिदर्शी होते. परंतु बहुजनांचे सांस्कृतिक संचित पोहचविणे, त्याकडे पाहण्याचे नवे भान देणे, इतिहास आकलनाच्या नव्या शक्यता कथन करणे, आणि प्रत्येकाला आपल्या मुळांचा (roots) शोध घेण्यास प्रोत्साहित करणे हा मूळ उद्देश अधिक अर्थवाही असल्याने त्याकडे सहज दुर्लक्ष करता येते.

कादंबरीची भाषा प्रवाही आहे. भाषिकदृष्ट्या ती मौलिक भर टाकत नसली, तरी त्या प्रदेशाची भूविशिष्ट भाषा वापरण्याचे कसब लेखकाने उत्तम साधले आहे. अहमनगर परिसरातील बोलीभाषा यांचे भाषिक सौंदर्य वाचकांना खिळवून ठेवते. प्रारंभीचे ऐतिहासिक प्राकथन, निवेदकाची आणि पात्रांची भाषा आशयाला उन्नत करते. प्रगल्भ निवेदन वाचकाला चिंतनदृष्टी देते. प्रत्येक पात्रांची संवादाची भाषा, निवेदनातील लकबी, प्रमाण-बोलभाषाचे अजब रसायन आणि चित्रदर्शी शैली यामुळे ही कथा जिवंत होऊन वाचकांच्या मनात अधिक काळ रेंगाळत रहाते. व्यक्तिरेखांशी वाचक एकरूप होतो. आशयाशी तादात्म्य पावतो आणि हा बहुसांस्कृतिक कलात्मक आविष्कार एक समृद्ध जीवनानुभव प्रदान करण्यात यशस्वी ठरतो.

सातपाटील कुलवृतांत, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पृष्ठे-७९६, प्र.आ.२० जुलै २०१९, मूल्य:१०००

□□□